

СУЧАСНІ КОНТЕНТИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕРАПІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Ольга ФЕДІЙ,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри початкової освіти;
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка;

Віта НЕДОСТУП,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти;
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

***Анотація.** У статті проаналізовано основні завдання, напрями та передумови запровадження психолого-педагогічної терапії в освітній простір сучасної початкової школи. Розглянуті роль вчителя в організації психолого-педагогічної терапевтичної підтримки учнів та педагогічні умови реалізації основних положень психолого-педагогічної терапії в освітньому процесі початкової школи. Представлено теоретичні і методичні аспекти використання арт-терапії, казкотерапії, ігротерапії та бібліотерапії у роботі з молодшими школярами, де основний акцент робиться на творчому самовираженні дитини та розвитку сенсорного сприйняття.*

***Ключові слова:** психолого-педагогічна терапія, початкова освіта, педагогічні умови організації освітнього середовища, креативний потенціал суб'єктів освіти, компетентність педагога.*

MODERN CONTENT OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL THERAPY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF PRIMARY SCHOOL

Olha FEDIY,

Vita NEDOSTUP

***Abstract.** The article analyzes the main tasks, directions, and prerequisites for the introduction of psychological-pedagogical therapy into the educational space of modern primary schools. The primary tasks of psychological-pedagogical therapy are identified as assisting children in adapting to new school learning conditions, reducing stress and anxiety arising during the transition to school; implementing an individual approach in the educational process, taking into account the peculiarities and uniqueness of each child; developing students' emotional intelligence; providing regular psychological-pedagogical support for children, timely*

identification and resolution of psychological and pedagogical issues that may arise among students; implementing a child-centered approach in organizing the educational process, promoting the protection of childhood values, and ensuring the psychological comfort of each student in the school environment.

Theoretical and methodological aspects of using art therapy, fairy tale therapy, play therapy, and bibliotherapy in working with younger schoolchildren are presented, with a focus on the child's creative self-expression and the development of sensory perception.

The article discusses the teacher's role in organizing psychological-pedagogical therapeutic support for students and the pedagogical conditions for implementing the key principles of psychological-pedagogical therapy in the primary school educational process. The pedagogical conditions include: forming an aesthetic environment in primary school; preparing educators to implement the main tasks of psychological-pedagogical therapy; applying an individual approach in the educational process; and actively collaborating with students' parents.

Keywords: *psychological-pedagogical therapy, primary education, pedagogical conditions for organizing the educational environment, creative potential of education subjects, competence of a teacher.*

Виховання і розвиток учнів молодшого шкільного віку – це складне й багатогранне завдання освітньої системи. В цей період відбувається формування позитивного ставлення особистості до навчання та її ключових освітніх компетентностей. У початковій школі закладаються основи творчого розвитку індивідуальності, її критичного мислення, формуються базові здатності особистості вирішувати проблеми, що є важливими для успіху в майбутньому: відбувається навчання дитини «мистецтву щасливого життя» [2, с. 10]. Водночас, успішність учнів початкової школи є принципово важливою умовою успішності їх подальшого освітнього розвитку.

Питанням забезпечення оптимальних умов навчання й розвитку молодших школярів, допомоги їм у подоланні стресових станів, налагодженні оптимальних соціальних зв'язків та створення позитивно-мотивуючого освітнього середовища початкової школи присвячено низку досліджень вітчизняних науковців-психологів в руслі проблем дезадаптації (Л. Гармаш, Н. Коцур, О. Мартиненко), медичних та психолого-педагогічних аспектів психічного здоров'я (О. Гнатюк, О. Карпов, О. Юркевич), особливостей спілкування вчителя початкової школи з учнями (О. Васильєв, С. Максименко), шкільного перевантаження молодших школярів (Т. Гетьман, О. Гнатюк, Л. Терещенко) тощо.

Збереження психічного здоров'я та формування гармонійно розвиненої особистості мистецькими засобами – проблема, яка різноаспектно вивчалася багатьма науковцями-педагогами (І. Біла, Г. Васянович, І. Зязюн, Т. Іванова, Н. Худякова, Н. Тарабріна, Ю. Косенко, О. Лавріненко, М. Лещенко, О. Рудницька та ін.).

Нині в Україні активізуються й наукові та науково-дослідні установи, що досліджують проблематику дестабілізації психічного здоров'я учнів початкової школи в умовах війни: в Інституті громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України досліджують психічне здоров'я учнів початкової школи та умов його збереження під час навчально-вихованого процесу; фахівці Лабораторії соціальних детермінант здоров'я дітей при Міністерстві охорони здоров'я України виконують дослідницькі проєкти щодо впливу соціальної ізоляції та інших сучасних викликів на психічне здоров'я дітей [4]; науковці ПНПУ імені В. Г. Короленка, СДПУ імені А. С. Макаренка та інших ЗВО України аналізують біологічні, психологічні, фізичні та психосоціальні чинники, які впливають на психічне здоров'я сучасних школярів. Ці дослідження допомагають краще розуміти вплив війни та інших стресових факторів на психічне здоров'я учнів та розробляти ефективні стратегії їх психолого-педагогічної підтримки.

Водночас стає актуальним розгляд практико-орієнтованих технологій психолого-педагогічної терапії у роботі вчителя ЗЗСО та розробка й обґрунтування контенту педагогічних умов їх запровадження в освітній процес початкової школи.

Метою статті є розгляд та аналіз основних положень психолого-педагогічної терапії, її передумов та напрямів реалізації в організації освітнього простору сучасної початкової школи, вивчення найбільш ефективних технологій естетотерапії у роботі вчителя початкової школи та виявлення контенту педагогічних умов їх впровадження.

Молодший шкільний вік є критично важливим етапом у розвитку особистості, де відбувається активне формування природних задатків, моральних якостей, характеру та соціального досвіду. У віці 6-10 років діти починають формувати власні погляди, усвідомлюють свою соціальну значущість, розвивають самооцінку та самосвідомість, а також встановлюють взаємозв'язки з оточенням. Одним із ключових аспектів цього періоду вважається рефлексія, що дозволяє дітям оцінювати свої дії та поведінку (М. Алтухов, А. Костриця, Н. Науменко,

О. Сорочинська) [7]. Разом з тим, у цей час можуть виникати дитячі страхи, які відображають їхнє сприйняття подій та інформації, враховуючи те, що межі навколишнього світу в сучасних умовах значно розширюються.

До чинників, що можуть створювати відчутний стрес для учнів (сімейні проблеми і конфлікти; навчальне навантаження та конфлікти з однолітками, булінг; вплив засобів масової інформації, соціальних мереж та інтернет; негативний вплив забрудненого середовища, недостатня кількість фізичної активності; зростання тривалості екранного часу, сидячий спосіб життя, зниження тривалості сну тощо) в умовах воєнного стану додається низка специфічних та вкрай небезпечних для дитини факторів впливу (травматичні події, свідками яких стають діти; втрата близьких; переміщення та біженство; розрив соціальних зв'язків; економічні труднощі; нестабільність та невизначеність життя тощо). Ці чинники вимагають особливої уваги з боку батьків, педагогів та психологів для забезпечення підтримки та допомоги дітям у подоланні стресу та збереженні їхнього психічного здоров'я й створення оптимальних психологічно-комфортних умов в освітньому просторі початкової школи.

Важливим компонентом сучасної освіти, особливо у початковій школі стає психолого-педагогічна терапія, спрямована на підтримку емоційного та психологічного благополуччя учнів, що є основою для їхнього успішного навчання та розвитку.

Запровадження технологій психолого-педагогічної терапії в практику організації початкової освіти, за даними сучасних експериментальних досліджень, сприяє вирішенню низці педагогічних завдань: по-перше – допомога дітям в адаптації до нових шкільних умов навчання, зменшення стресу та тривожності що виникають при переході дитини до шкільного навчання; по-друге – максимальна реалізація індивідуального підходу у навчально-виховному процесі, урахування особливостей та унікальності кожної дитини; по-третє – розвиток емоційного інтелекту учнів, допомога дітям у розумінні своїх емоцій та емоцій інших, та ефективній взаємодії з однолітками та вчителями: по-четверте – регулярна психолого-педагогічна підтримка дітей та вчасне виявлення та вирішення психологічних та педагогічних проблеми, що можуть виникати в учнів; по-п'яте – реалізація дитиноцентричного підходу в організації освітнього процесу, сприяння захисту цінностей дитинства, забезпечення психологічного комфорту кожного учня в шкільному просторі.

Психолого-педагогічна терапія в діяльності шкільного педагога – це комплекс заходів, спрямованих на підтримку та розвиток психічного здоров'я учнів, а також на покращення їхньої навчальної та соціальної адаптації. Цей підхід включає етапно-організаційні алгоритми діяльності педагога, що виконує терапевтичну функцію – психолого-педагогічну діагностику, корекційно-розвивальну роботу, педагогічно-консультативну та профілактичну (Н. Науменко, М. Алтухов) [9]. Тому можемо виокремити *чотири основні напрями* організації психолого-педагогічної терапії в початкової школи:

1. *Психодіагностика*, як виявлення індивідуальних особливостей учнів, їхніх потреб та проблем. Вона може включати тестування, спостереження та інтерв'ювання дітей та їх батьків.

2. *Корекційно-розвивальна робота*, що передбачає заняття, спрямовані на розвиток емоційних, когнітивних та соціальних навичок учнів. Ця робота здійснюється як індивідуально, так й на групових заняттях, уроках. Основна ціль цього напрямку організації психолого-педагогічної терапії – допомогти дитині подолати труднощі у навчанні та спілкуванні.

3. *Психолого-педагогічна підтримка* як надання допомоги учням у подоланні стресу, тривожності шкільних фобій та інших емоційних проблем. Це може включати консультації, арт-терапію, ігрову терапію, казкотерапію, та інші естетотерапевтичні технології й методи.

4. *Профілактика*. Запобігання виникненню психологічних проблем в учнів шляхом створення сприятливого освітнього середовища, проведення тренінгів та семінарів для вчителів та батьків.

Вчитель початкової школи відіграє ключову роль у психолого-педагогічній терапії. Він не лише передає знання, формує вміння, навички, базові навчальні компетентності, але й створює атмосферу довіри та підтримки, що сприяє емоційному та психологічному розвитку учнів. На думку Н. Бахмат, вчитель є головною фігурою в освітньому процесі початкової освіти. «Відповідно до функцій учителя Нової української школи (НУШ) змінюються і його ролі – не як єдиного наставника та джерела знань, а як коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини. Вони вже набирають обертів у педагогічній практиці українських закладів освіти, адаптуючись із зарубіжних педагогічних методик як професії, посади» [1, с. 10]. Вчитель повинен бути уважним до змін у

поведінці та настрої учнів, щоб вчасно виявити можливі проблеми та звернутися за допомогою до шкільного психолога. Важливо враховувати індивідуальні особливості кожного учня, адаптуючи методи навчання та виховання відповідно до їхніх потреб. Вчитель має створювати позитивну та підтримуючу атмосферу в класі, де кожен учень відчуває себе прийнятим та цінним та підтримувати тісний зв'язок з батьками, інформуючи їх про успіхи та труднощі дитини, а також залучаючи їх до процесу вирішення проблем.

Батьки є важливими партнерами у процесі психолого-педагогічної терапії. Вони можуть надати цінну інформацію про поведінку та емоційний стан дитини вдома, а також підтримувати рекомендації фахівців. Основні напрями взаємодії з батьками включають:

1. *Консультації та тренінги.* Проведення регулярних консультацій та тренінгів для батьків, де вони можуть отримати знання та навички для підтримки своїх дітей.

2. *Спільні заходи.* Організація спільних заходів для дітей та батьків, що сприяють зміцненню сімейних зв'язків та розвитку соціальних навичок.

3. *Інформаційна підтримка.* Надання батькам інформаційних матеріалів про методи психолого-педагогічної терапії та способи підтримки дітей у домашніх умовах.

Розглянемо найбільш вживані у сучасній практиці психолого-педагогічні терапевтичні технології створення психологічно комфортного освітнього середовища початкової школи. До них, за даними проведеного нами дослідження, відносимо такі методи та технології: арт-терапію, ігрову терапію, казкотерапію та бібліотерапію.

Б. Карвасарський у «Психотерапевтичній енциклопедії» визначає *арт-терапію* як «використання мистецтва в якості терапевтичного чинника». Саме арт-терапія є простим та ефективним способом психологічної допомоги, заснованим на творчості та грі. Основне завдання арт-терапії полягає в тому, щоб посередництвом символів, образів, метафор, через які інформація кодується на несвідомому рівні психіки, «витягнути» певну проблему, що захована за ними, спроектувати її на свідомий рівень та пропрацювати пов'язані з нею емоції та переживання і звільнитися від застарілих чи витіснених емоцій (М. Козігора) [6].

Засобами творчої діяльності дитина, через посередництво образів, які вона використовує в арт-терапії, транслює своє сприйняття світу та ставлення до нього. Будь-яка творча діяльність

– терапевтична по суті та допомагає особі, прийнятним для соціуму способом, зняти напругу, що у неї нагромадилася. У продуктах творчості вигадливо переплітається інформація, джерелами якої є як відкриті, так і глибинні пласти людської душі [5, с. 9].

Часто в науково-педагогічній інтерпретації арт-терапія розуміється як турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої діяльності (О. Дьюхерст-Меддок, А. Сизова та ін.). Педагогічне спрямування арт-терапії має неклінічну спрямованість та розраховане як на потенційно здорову особистість, так і особистість з особливостями у розвитку. Численні зарубіжні та вітчизняні дослідження відзначають, що арт-терапія немає протипоказань.

Ігрова терапія вважається одним з найефективніших засобів допомоги дітям, які активно живуть у світі уяви і фантазії, та ще не засвоїли цінностей та правил світу дорослої людини. Ігрова терапія за Г. Лендрет – це динамічна система міжособистісних стосунків між дитиною та дорослим. Її можна трактувати як процес спільного з дитиною проживання й осмислення конкретних життєвих ситуацій, що подана у ігровій формі. Цей процес ідентичний особистіно-зорієнтованому цілісному педагогічному процесу оскільки обидва моделюють процеси співтворчості та співдії [10, с. 160]. В. Екслейн розглядає гру як процес, у якому дитина програє свої почуття, набуває власного досвіду.

Ігрова терапія в умовах школи уперше була запропонована та апробована як ефективна дидактично-терапевтична система у 60-ті роки ХХ ст. авторами Діммік та Хаффом. Це своєрідне доповнення до навчального середовища, метою якого є навчання дитини легко та вміло здійснювати вербальне спілкування, повно та ефективно повідомляти про свої почуття іншим та встановлювати контакти з оточуючими (однолітками, педагогами).

Одним з найдавніших класичних психолого-терапевтичних методів впливу на особистість вважаються технології *казкотерапії*. Сучасними вченими-психологами казкотерапія визначається як найбільш ефективний вид психотерапії в роботі з дітьми різних вікових та соціальних категорій (О. Бреусенко-Кузнецов, С. Ройз, Р. Ткач)

Казкотерапія – це метод, який використовує метафору для створення зв'язків між казковими подіями і поведінкою у реальному житті. Завдяки казкотерапії відбувається усвідомлення

внутрішньої сутності, неповторності, гармонії між собою та світом, інтеграція особистості, розширення свідомості та вдосконалення взаємодії (Н. Калька, З. Ковальчук) [5, с. 11].

Важливу функцію казкотерапії К. Юнг вбачав у активізації ресурсів та розкритті потенціалу особистості, Е. Берн вважав казкотерапію розкриттям внутрішнього і зовнішнього світу, осмисленням пережитого, моделюванням майбутнього.

Бібліотерапія – це самостійний напрям психолого-педагогічної терапії, що використовує літературні твори (книги, статті, поезію) як інструмент для підтримки емоційного, психологічного та соціального розвитку особистості. Вона передбачає систематичне читання та обговорення текстів, що допомагають дітям усвідомлювати свої переживання, розвивати критичне мислення та формувати здорові стосунки з оточенням. Бібліотерапія може застосовуватися як у індивідуальних, так і в групових формах, забезпечуючи терапевтичний ефект через літературу, що резонує з досвідом читача.

У дослідженнях вчених (Ю. Дрешер, А. Міллер, І. Карівець, Н. Коржик, А. Маковський, В. Маковська та ін.) зазначається на можливостях працювати засобами бібліотерапії з широким колом проблем сучасної людини, як от: долання та управління стресом, посилення психологічного опору, зниження психічної напруги, переживання криз, катарсису, усвідомлення ситуації, тощо. В умовах стрімкої цифровізації суспільства вченими актуалізуються навчальні можливості читання, яке може допомогти розвинути дитині комунікативні навички, що також позитивно впливає на розвиток особистості (Ж. Вертій) [3]. Окреслена проблематика стосується й сучасного педагогічного процесу у закладах освіти. Дослідниця М. Марценюк пропонує усі ситуації, в яких допомагає лікування книжковим словом у дітей класифікувати на: складні ситуації, наприклад, переїзд, нова школа, нове середовище, однокласники; кризові періоди – розлучення батьків, смерть у родині, важка хвороба; психологічні проблеми – занепокоєння, депресія, залежність, розлади настрою; фізичні дефекти та комплекси [8].

При підборі книги з метою бібліотерапевтичного впливу на учнів слід дотримуватися таких принципів:

- ступінь доступності викладу (або ступінь складності книги);
- герой книги має бути доступним дитині;
- максимальна схожість ситуації у книзі та ситуації у якій знаходиться учень.

У ході бібліотерапії учень може вести читацький щоденник. Аналіз записів нерідко розкриває процес суб'єктивної інтерпретації художніх творів, або може бути використаний з метою педагогічного діагностування. У роботі з вихованцями можна використовувати методи та технології арт-педагогіки: читацькі малюнки, есе, розповіді, драматизації прочитаних історій, роботи в техніці лялькотерапії тощо.

Важливим контентом психолого-педагогічної терапії у початковій освіті стає визначення педагогічних умов впровадження технологій психолого-педагогічної терапії в освітній процес. У ході дослідження нами було виокремлено п'ять системоутворювальних алгоритмів створення психологічно-комфортного освітнього терапевтичного середовища:

1. Формування естетичного середовища: створення комфортного та естетично привабливого простору, де учні можуть відчувати себе вільно і творчо, краще сприймати навчальний матеріал.

2. Підготовка вчителів до організації психолого-педагогічної терапії: проведення тренінгів і курсів для педагогів, щоб вони могли ефективно використовувати естетотерапію в навчальному процесі, розвивати свої творчі здібності та вміння.

3. Інтеграція естетотерапії в навчальний план: включення естетичних елементів у різні предмети, що дозволить учням розвивати творчі здібності та емоційний інтелект.

4. Індивідуалізація підходів: врахування індивідуальних потреб і інтересів учнів, що адаптуватиме естетичні заняття до різних рівнів розвитку та стилів навчання.

5. Співпраця з батьками та громадами: залучення батьків і місцевих спільнот до естетичних заходів, що підвищує мотивацію учнів і зміцнює зв'язок між школою та родиною на засадах партнерської педагогіки.

Ці умови допоможуть створити ефективне середовище для впровадження естетотерапії в навчальний процес, що позитивно вплине на розвиток учнів.

Складні та неоднозначні зміни, що відбуваються у нашому суспільстві, вимагають від сучасного педагога ціннісного самовизначення та вільного вибору, реалізації демократичних і гуманістичних принципів у педагогічній діяльності, підвищення рівня його загальнопедагогічної і професійної культури. Суть цього полягає в осмисленні та вивченні педагогічного досвіду, аналізі причин труднощів, проєктування шляхів їх подолання,

прогнозування результатів і наслідків рішень, що приймаються, педагогічної корекції та регуляції взаємозв'язків у педагогічному процесі, виборі оптимальних педагогічних технологій.

Використання у навчально-виховному процесі початкової школи засобів арт-терапії, казкотерапії, ігрової терапії та бібліотерапії має неабияке значення для збереження і зміцнення психічного здоров'я дітей молодшого шкільного віку; формування у них психологічної стійкості; подолання різного плану труднощів: навчальних, комунікативних, емоційних, сімейних, перед якими вона відчуває себе слабкою і незахищеною; звільнення від страхів і бар'єрів, стресів, тривожності, сором'язливості, замкнутості, гіперактивності, нестриманості.

Психолого-педагогічна терапія спрямована на стимулювання та покращення психомоторного розвитку дитини та розвиток когнітивних процесів. Мета терапії полягає у визначенні внутрішньої проблеми дитини та, за допомогою книги, гри, казки, образотворчості відображенні стресової або психотравмуючої ситуації, з якою зустрічається і потерпає особистість. Естетотерапевтичні види діяльності можуть допомогти зняти напругу, що накопичилася, сприяти відновленню відчуття задоволення від життя, навчання, підвищенню особистої задоволеності. Крім зміцнення психічної стійкості, психолого-педагогічна терапія допомагає розвинути фантазію, критичне мислення, креативність, навички спілкування. бажання та жагу до здобуття нових знань, відчуття наснаги від процесу навчання.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розкритті практичного аспекту терапевтичного впливу естетичних видів діяльності здобувачів освіти різних рівнів, дослідження сучасних тенденцій інтеграції реального та віртуального форматів мистецтва та гри в інформаційному освітньому процесі.

Список використаних джерел:

1. Бахмат Н. Особливості підготовки учителів-тьютерів до роботи в інклюзивному освітньому середовищі. *Сучасні технології початкової освіти: реалії та перспективи*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, педагогічний факультет, кафедра теорії та методик початкової освіти; редкол.: Н. В. Бахмат, Н. В. Гудима, О. В. Ковальчук. Київ : Міленіум, 2020. Випуск 3. С. 10–14. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33160/1/Kyfeko_Romanova.pdf

2. Вікторенко І., Горобець Л. Нові професійні ролі та функції сучасного вчителя в контексті Концепції Нової української школи.

Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. Вип. 11. Слов'янськ, 2019. С. 93–106.

3. Вертій Ж. Еволюція бібліотерапії як складової бібліотекознавства. *Зб. наук. пр. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.* Київ, 2011. Вип. 29. С. 202–209.

4. Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України. URL: <https://health.gov.ua/structure/research-departments/laboratory-of-the-social-determinants-of-population-health/mental-health-of-children-under-modern-conditions/>

5. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посіб. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3301/1/%D0%90%D1%80%D1%82%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%8F-19-10-20.pdf>

6. Козігора М. Арт-терапія як засіб у вихованні і навчання і виховання учнів початкової школи URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4232/4161>.

7. Костриця А. С., Сорочинська О. А. Психічне здоров'я учнів початкової школи та умови його збереження під час навчально-виховного процесу. URL: http://eprints.zu.edu.ua/27301/1/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%A1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf

8. Марценюк М. О., Моргун А. В. Бібліотерапія як сучасна форма психотерапевтичної діяльності. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»* / голов. ред.: Щербан Т. Д.; заст. голов. ред.: Jerzy Piwowarski; Гоблик В. В. Мукачево-Ченстохова, 2021. 1(30). С. 72–77.

9. Науменко Н. В., Алтухов М. О. Формування психічного здоров'я молодших школярів в умовах сьогодення. Харківський природничий форум : VII Міжнар. конф. молод. Учених (м. Харків, 16-17 трав. 2024 р.) : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди та ін. ; редкол.: Ю. Д. Бойчук, І. А. Іонов, С. О. Микитюк та ін. Харків, 2024. С. 167–170. Режим доступу: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/9549cf16-8325-4ac3-90ca-018099603f92>

10. Федій О. А. Естетотерапія : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: ЦУЛ, 2012. 304 с.